

ר' עזרא שבט

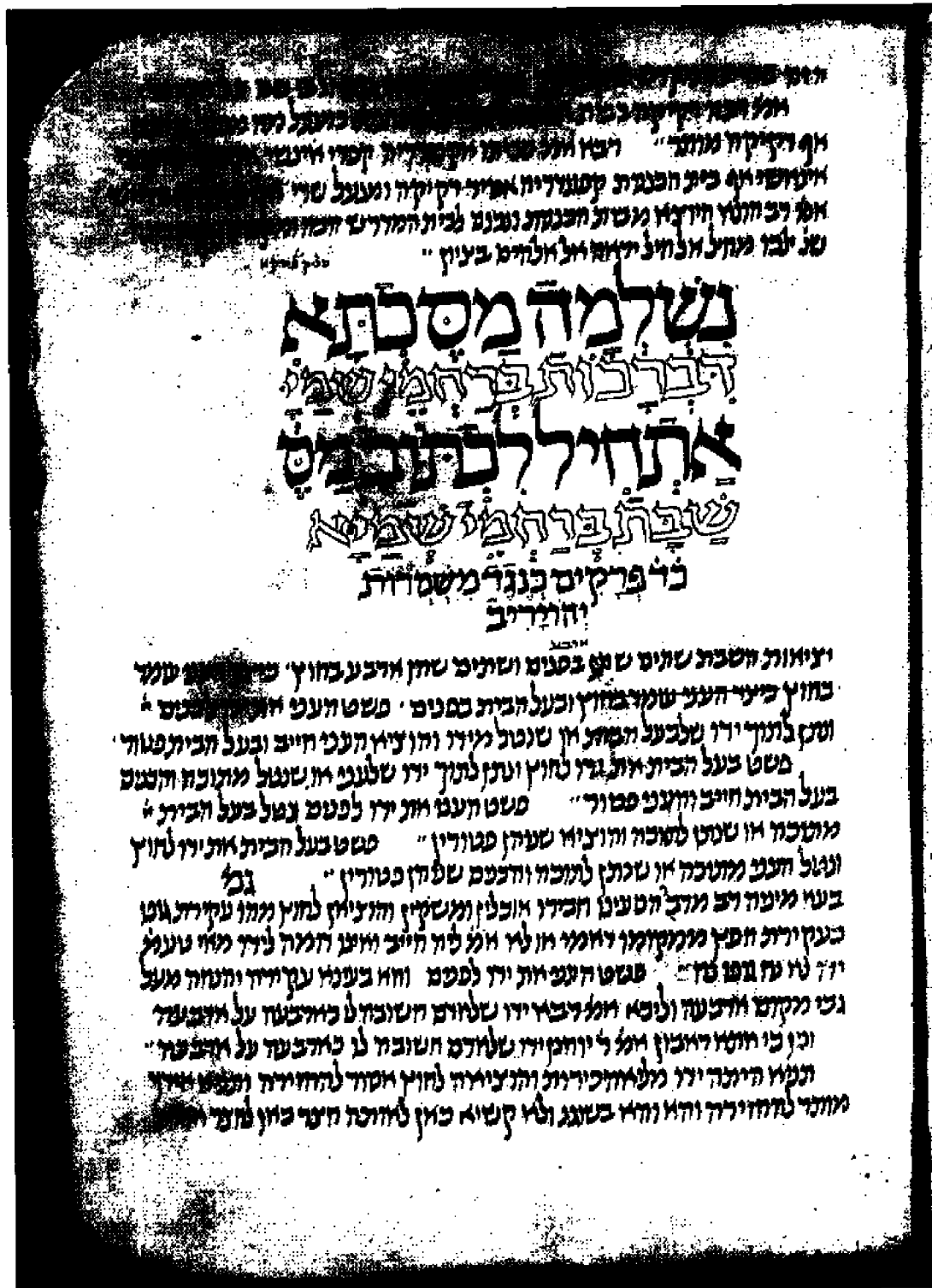
כרמי צור

נוסח המקורי של הלכות הרי"ף בכתבי היד העתיקים

מבוא

לספר הלכות רבתי לר' יצחק אלפסי, מעמד מרכזי בספרות התורנית, זה כבר כ-900 שנה. במשך המחצית הראשונה של תקופה זו, הוא שימש כ"שולחן ערוך" המקובל והסמכותי בכל תפוצות ישראל¹. הוא היה לספר המסכם של ספרות הגאונים, וגם שימש כ"תלמוד קטן"². על ידי צמצום שיטתי של התלמוד, הרי"ף עקף את השקלא וטריא, מבלי לוותר על סוגיית הש"ס כפי שיצא מפיהם הקדושים של התנאים, האמוראים, ואף הגאונים. בעוד שבדורות שלפני הרי"ף, עיקר הלימוד בישיבות בבל היה "מפיהם ולא מפי כתבם"³, הרי"ף חולל מהפכה בתולדות הלימוד העממי, כאשר איפשר לראשונה,

- * תודתי להר' אברהם צבי אייזיקאוויטש, מחבר מכון ישורון, שהוסיף מהערותיו המחכימות.
- 1 על מעמדו של הרי"ף כמסכם התלמוד, וממילא כבעל הסמכות הפסיקה האחרונה (ה"בתראי"), ראה רמב"ם הקדמה למשנה (במהד' ר"י שילת עמ' סא).
 - 2 לאחר שכבר סקרו את רוב רובם של אלפי קטעי הגניזה של הלכות הרי"ף, ניתן להסיק כמה מסקנות לגבי אופי השימוש בהלכות הרי"ף בין קהל לומדיה. ביניהם:
 - (א) הכותרת או החתימה של הספר היא כמעט תמיד "מסכת..." מבלי לציין שאינו התלמוד ממש אלא קיצור מאת הרי"ף (כך כ-25 כותרות מהגניזה, ורק בשלשה מפורט "הלכות..."). כלומר, בעיני משתמשי, זה הוא התלמוד, במהדורה הנחונה להפצה בריבים בכתב.
 - (ב) ישנן מסכתות שכמות טפסי הלכות הרי"ף שבהם רבה באופן ניכר על כמות טפסי התלמוד, כגון ערוכין ופסחים, לעומת מסכתות אחרות שלא זכו לכך, ובכללן נשים ונוזקין (פרט לשבועות\גדה היצא מן הכלל). התופעה מורה על כך, שמצד אחד הלומדים אינם ברמה של דיינים (לכן מיעוט היחסית של עותקי נשים-נוזקין), ולכך הרבו ללמוד ממסכתות בעלי אופי של "תורת הבית" מעשי ושמשי. אך מאידך לא למדו רק אליבא דהלכתא מעשיית פשוטה (בשביל זה נועד הלימוד ברמב"ם). לפיכך לא מצאנו כמות יתור של שרידים מפרק י' של פסחים (הלכות סדר פסח שהוא "גור איש וביתו") לעומת שאר המסכת (דיני חמץ ומצה הנדרש לפוסקי הלכה לרבים), ולא פרק ג של מועד קטן (אבלות) יותר משאר המסכת (תול המועד). ועוד, לא מצאנו עותקים המכילים רק "הלכות חנוכה" (מתוך אלפסי שבת) או רק "הלכות גדה" (מתוך אלפסי שבועות). מכאן שהלומדים לא השתמשו בו כ"שולחן ערוך" בלבד, אלא עיקר תפקידו כאשנב לעולם התלמוד על סדרו. כאמצעי דרכו "בעלי משנה" קיימו בו את חובת "והגית בו יומם ולילה" במובן של "וישיננתם" גם מעבר לידיעת ההלכה. ליעוד זה ניסה הרמב"ם לחכות בפירושו למשנה, כפי שהעיד שם בהקדמה (מהד' שילת עמ' סא). לפיו המחסור היחיד ברי"ף הוא בצמצום הקיף המסכתות. ראה ע' שבט, 'לימוד המשנה בין הראשונים, לאור הממצאים בפירושים סביב הלכות הרי"ף', עלי ספר יט, תשס"א, עמ' 49-67.
 - 3 לשון המאירי בספר הקבלה (היינו הקדמתו לפרקי אבות), אשר ראה בדור הרי"ף סיום התקופה של מסירת התלמוד: "בכל מה שלמעלה מהם (כלומר- קדום להם ע"ש) מפיהם ולא מפי כתבם, מפי סופרים ולא מפי ספרים" (במהד' רשיז הבלוז, תשנ"ה, עמ' 127).

צילום קטע הל' הרי"ף מס' שבת מהגניזה

גישה לתלמוד במרכזי התורה החדשים באירופה ובצפון אפריקה, שהיו תלויים בתלמוד הכתוב⁴. כך נהיה האלפס המייצג הנפוץ ביותר בישראל של התורה שבעל פה⁵, גם אחרי הפצתו של משנה תורה להרמב"ם, ואולי אף ביתר שאת, בגללו⁶.

סוד הצלחתו אז, מבליט את החובה לחזור ולעסוק בו גם בדורינו, במיוחד לאור הקשיים של מחנכי דורנו, בניסיון להנחיל את התלמוד לכל בר בי רב. על כך כבר העירו חכמי הדורות האחרונים, ביניהם הגר"א⁷, והחפץ חיים⁸.

על כך בצוואה של ר' פנחס בן יהודה מפלוצק, תלמיד הגר"א הנדפס בספרו "ראש הגבעה" (וילנה תק"פ, עמ' יא) על הנהגת הלימוד ששמע מפי הגר"א:

"והנהגת לימודי קבלתי מהרב הגאון האמיתי נ"י פ"ה מו"ה אליהו מוויילנא וכך

[illegible]

- ראה אצלי, מחקרי מבוא במפרשי הרי"ף, רמת גן תשנ"ה, בעיקר בעמ' 141-137, ובמקורות שם. בהקדמה לסמ"ג מתאר בקיצור תהליך המעבר ללימוד הרי"ף כחלק בכתיבת התלמוד "ונמעטו הלכות והתחילו לכתוב התלמוד ועשו ספרים קצרים מהלכות פסוקות לקיים תורה בישראל... וקראוהו רב אלפס". וכבר בדור הסמוך אחרי הרי"ף - ראה תשובת ר"י מיגאש שם סי' קיד, בעניין פסיקה מתוך ספרי סיכום במקום גמרא; ובענין חינוך ברמה עממית, ר"מ הזרחי, הקדמה ל"צדה לדרך" מתאר תחילת תקופת הראשונים בארצו (קשטיליה, ספרד) "וכן קודם לזה, לא היו לומדין בארץ הזאת וזלתי הלכות רבינו אלפסי". במזרח ראה דברי הרמב"ם על מיעוט לימודי הגמרא (תשובות הרמב"ם, ליפסיא תרי"ט ח"ב מד ע"ב); ש"ד גויטיין, סדרי חינוך, ירושלים תשכ"ב עמ' קג. וכך עולה מהמציאות המתוארת בשו"ת הרי"ף מהד' לייטר, פיטסבורג תשי"ד סי' רכ"ג, שם מסופר על מורה בעל פה ותלמידים שלומדים מתוך ספרים. תלמידים אלה הם בעלי בתים אמיצים ושופתנים השוכרים מלמד ללמדם גמרא, כמה שורות ליום, ומיד נגלה להם הקושי בלימוד, קושי שאינם עומדים בו. לא ניתן לתת תאריך מדויק למאות העותקים של הרי"ף שבגניזה הקהירית. רק נעמוד על כך שמתוך 850 עותקי הגניזה, 804 מהם כתובים על נייר, שהיה נפוץ במצרים (מקום הגניזה) בדורות הסמוכות לרמב"ם ואילך. לצורך השוואה, הלכות גדולות, שהוא ספר הקדום לרי"ף, כמחצית העותקים כתובים על קלף. וכן מצאנו שרבים מהסופרים שהעתיקו רי"ף, העתיקו גם משנה תורה. בעניין השפעת המשנה תורה כגורם לטובת הלימוד ברי"ף, בהיותו משלים ומקשר בין ההלכה הפסוקה לבין הסוגיא התלמודית, ראה מ' אלון, המשפט העברי, ח"ג, תשל"ג, עמ' 981, ושם 1009; רש"י הבלין, הרמב"ם סוף הגאונות, המעיין ה (תשכ"ה) עמ' 41 ואילך. מעשה רב, סוף הלכות תפלה אות ב', ועוד בשמו מפי בעל התפץ חיים (להלן) ומפי תלמידו ר"ש שישקעס, שחיבר פירוש ה"שביל הישר" סביב הרי"ף. חלק מהפירוש נדפס (ברכות, שבת, עירובין), וילגה תקצ"ט, והיתר נותר בכתב יד ירושלים - בית הספרים הלאומי 1-3 Ms. Heb. 166 (משנת תקל"ז, היינו עשרים שנה לפני פטירת הגר"א), ובכ"י מוסד הרב קוק 273. אגרות כא, וראה שם בשם הגר"א: הקדמה ללקוטי הלכות. ורשה תר"ס.

ציוה לי בפיו הקדוש ללמוד האלפסי תחילה עם פי' רש"י ולחזור אותו תמיד עד שיהיה שגור בפי ובשקידה רבה....⁹

כמו כן להלכות אלפסי מעמד חשוב בחקר נוסח התלמוד, בהיותו עד הנוסח ה"חיצוני" המקיף ביותר של התלמוד. בתלמוד עצמו לא ניתן להגיע לנוסח המתיימר לשקף את המקור כיון שנמסר מאות שנים בעל פה בישיבות שונות¹⁰, תופעה שיצרה עצי יוחסין מסובכים של נוסחאות¹¹. מה שאין כן ברי"ף, שנמסר בחיי אדם אחד, ורק בכתב¹².

על אף חשיבותו, נמנעו עד עתה הלומדים העוסקים בנוסחאות של ספרי הראשונים מלעסוק ברי"ף. למרבה הצער, דווקא מרכזיותו של הרי"ף היתה לו למכשול, כיון שהריבור המופלג של כתבי היד, ובמיוחד אלפי קטעי הגניזה, הוא שהרתיע חכמים ומלומדים מהוצאת מהדורה מדויקת של הרי"ף. אנו מתכבדים להיות הראשונים להחזיר עטרה לישנה ולדובב שפתי חכמים, בהוצאה המתוכננת מטעם הוצאת "המאור" בראשות הרה"ג ר' דניאל ביטון ראש מוסדות אורות התשובה וראש מכון המאור. לצורך הוצאה זו, המכון גיבשה צוות של חוקרים מומחים ומנוסים ומתכוונים להוציא לאור את הנוסח המקורי של כל הלכות הרי"ף.

שיטת גילוי הנוסח

בכדי לחתור אל הנוסח המקורי, דלינו משלשה מקורות עיקריים.

א. ענף-כתבי היד הקרובים ביותר למקור מבחינת זמנם ומקומם: כ"י אוקספורד בודליאנה 550 (Huntington 135) (=א"), כתב יד מזרחי הכולל ברכות, סדר מועד, הלכות קטנות וחולין. בקולופון (עמ' 123א) חתום על ידי המעתיק "וכתב אברהם בר טהור לו לעצמו". הסופר מוכר מחתימתו על העותק שלו של ספר "פראיץ' אלקלוב" (חובות הלכות בערבית) באוקספורד בודליאנה 1225 (Pococke 96)¹³ ועליו תאריך: חשון תתקנ"א.

9 התמונה מתוך כ"י וושינגטון, ספריית הקונגרס MS 54. תודתי למורי וידידי ד"ר בנימין ריצ'לר שגילה מרגלית זו בקיץ שעבר בספריית הקונגרס.

10 ראה דברי ר"י ברצלוני בפי' לס' היצירה עמ' 187 "וכל חכמי דור ודור מקצתו כתוב ומקצתו על פה מימי ראשונים ההם עד יצחק בר אחתיה דריש גלותא... והוא כתב תלמוד לגלות בני ספרד...עד שהוא מוחזק...ומקוים בידינו כתורה שככתב ונביאים". משמע שהמעבר ללימוד מהכתב הוא תוצאה ישירה מפתיחת הישיבות בספרד, הרחק מישיבות בבל. וכן משמע מדברי ר"ש הנגיד המובאים בס' העתים עמ' 267. וכן בפרובנס חל המעבר בדור הראב"ד, ראה רב"ז בנדיקט, מרכז התורה בפרובנס, תשמ"ה, עמ' 15. ובאשכנז ראה מה שהבאנו בנספח לפירוש מקדמוני חכמי צרפת למסכת ביצה, ישרון י' (ניסן תשס"ב), עמ' יב-יט.

11 ראה רנ"ג רבינוביץ', הקדמה לדקדוקי סופרים ח"א תרס"ז, עמ' 17; ר"ב נאה, מבוא לגמרא שלמה, תש"כ, עמ' ו-יד.

12 בעניין השימוש בראשונים כעד נוסח לש"ס, ראה ר"מ הרשלר, תלמוד בבלי עם דקדוקי סופרים השלם, כתובות ח"א תשל"ב, עמ' 16 ובמקורות שהביא שם.

13 על כתבי יד זה סמכו ידיהם גם גדולי המהדירים מהר"י קאפ"ח ז"ל, במהדורתו (ירושלים תשל"ג), וגם לפניו, המלומד א"ש יהודא ששימש בו כפנים במהדורתו, לייזן 1912, ראה שם בהקדמה עמ'

שני כתבי היד נרכשו לספריית הבודלי באוקספורד לפני 400 שנה מאוסף כתבי היד שנמצא בחאלב, המיוחס לצאצאי הרמב"ם. מילים יחודיות בכתב יד זה, מנוקדים, תופעה שיכולה להורות על קירבה למקור עד כדי מסורה שמעית. על כתב יד זה הלבשנו את נוסחאות של בני משפחתו הקרובים אליו, קטעים ששרדו בגניזה הקהירית. במסכת שבת ישנם 296 קטעים ששרדו מלפחות 93 העותקים שונים¹⁴. הקירבה בזמן ובמקום לכ"י אוקספורד גרם לקירבה ביניהם בנוסח ואף דמיון בסגנון הכתיב.

ב. כתבי היד העשויים להציג את אבות הנוסח האירופאים: כ"י ניו יורק, בית המדרש לרבנים Rab. 692 שנכתב כנראה, בפרובנס בתחילת האלף הנוכחי. כה"י מקיף כמעט את כל החיבור במלואו;

כ"י פריס הספרייה הלאומית Heb. 312 שנעתק באותו הדור, על ידי פרשן הרי"ף הידוע ר' יהודה בן בנימין עניו¹⁵ מאיטליה, הכולל אותן מסכתות שבכ"י אוקספורד הנ"ל.

ג. העתקת לשון הרי"ף המהווה את המסד הבסיסי של שלשה חיבורים מהדור הסמוך אחריו: ספר העתים לר' יהודה אלברצלוני, ספר האשכול וספר העיטור, ופסקי הרא"ש¹⁶. וכן סקרנו את המקורות בכ"י של הספרים המרכיבים של הרי"ף, העשויות להיות בעלי

1-2, מעיד שהוא הקרוב ביותר לנוסח שעמד לפני אבן תיבון בתרגומו. והסכים לו מהר"י קאפח, ראה שם במבוא עמ' ו.

14 בכל הרי"ף נאספו עד כה 2,281 קטעים, ששרדו מתוך לפחות 850 עותקים שונים. מלאכת האיטוף ומיון נעשתה באדיבותם ושיתוף פעולתם המבורך של המכון התלמוד הישראלי, מפעל המשנה, ופרויקט הגניזה למשפחת פרידברג.

15 פירושו לרי"ף מועד הגיע אלינו בארבע עותקי כתבי יד, פריז 320; מוסקבה גינזבורג 108; הספרייה הבריטית 480; אוקספורד בודלי 556. יצא בדפוס כדלהלן: פסחים- במהד' מירסקי, תלפיות ו (חוב' ב-ג, ניו-יורק תשט"ו), ושוב ב'גמרא שלמה', עורך ר"ב נאה, (עד ז, בלבד) ירושלם תש"כ. סוכה- במהד' ר"מ הרשור, גנזי ראשונים סוכה, תשכ"ב, עמ' 238-272. יומא- במהד' ש"ק מירסקי, ספר היובל ל' אלפנבין, ירושלם תשכ"ג עמ' קנד-קסח. ראש השנה, יומא ותענית במהד' א' ליס, גנזי ראשונים (עורך ר"מ הרשור), תשכ"ג, עמ' קעה-ריח. ברכות- במהד' ליס, גנזי ראשונים (עורך ר"מ הרשור), תשכ"ד, עמ' כ"ג-קצ"ו. עירובין- מהד' י' ליבוביץ, בני ברק תשל"ג. מגילה- מהד' י' הרשור גנחות א (עורך ר"מ הרשור), תשמ"ד, עמ' צט-קכד. ביצה- ע' פוקס, גנחות ב (עורך ר"מ הרשור), תשמ"ה, עמ' פה-קכד.

16 מחבר ספר העתים היה תושב ברצלונה הנוצרית, בדור הסמוך אחרי הרי"ף. אך מכיון שלא נודע לנו על מרכז ישיבתי באזור זה בימיו, סביר להניח שבידו עותקים של הלכות הרי"ף שאביהם, אם לא הם עצמם, הגיעו מהמרכז התורני של הרי"ף שבאנדלוזיה (דרום ספרד, תחת שלטון מוסלמית). הלא הם עותקי הרי"ף המכונים "הלכות ישנות" בפי הרמב"ן (מלחמות ה' יכמות פרק טו). ראה בחידושי הרמב"ן לכתובות ז ע"ב העיד שראה את תיקון המחבר בכתב יד קרשו לנוסח ברכת האירוסין. ראה במבוא לחידושי הרמב"ן לכתובות, מהד' ע' שבט, ירושלים תש"ן, עמ' 25. ואכן בספר העתים נמצאות כמה ידיעות חשובות על המהדורא קמא של הרי"ף ושינויים שרכינו המחבר ציווה לשנות בספרים. ראה ש' שפר, הרי"ף ומשנתו, תשכ"ז, עמ' 78-82 הביא עדויות רבות על שינויים מיד המחבר. ויש להוסיף לרשימתו מחידושי הרמב"ן לכתובות סא ע"א ד"ה מחלפא.

השפעה בקביעת הנוסח על ידו: כתבי יד של התלמוד, התוספתא, הלכות גדולות, שאלות דר' אחאי, פירוש ר' חננאל.

אם שלש אלה יעשה לה, ניתן להתקרב כברת דרך לנוסח המקורי. די בהם לגלות נוסח משותף, ולבודד ולהסיר ממנו את החריגות מאותו הנוסח, הנמצאים בכל כ"י.

הנוסח המשותף לכתבי היד לעומת הדפוס

הנוסח המתגלה כאן בולטת באחידותו (בהתחשב בריבוי עדי הנוסח) וכן בולטת המידה שהיא שונה מהנוסחאות הנפוצות בדפוסים. התופעה מעידה על תהליך מרוכז וממושך של עריכה במשך מאות האחרונות שלפני הדפוס, תהליך שניתן לראות רק את התחלתו במקורות האירופאיות שהזכרנו (קבוצה ב')¹⁷. שינויים אלו כוללים הוספות מלים בודדים לצורך הבהרה, עד לסיפוחם של מאמרים שלמים. בפרק במה מדליקין, ספרנו יותר מ-140 שינויים בדפוסים מהנוסח המשותף למקורות שסקרנו. מתוך אלו, רק בעשרים וארבעה מקרים, אחד מהקבוצה הראשונה חורגת ודומה לנוסח שבדפוס. הדברים נכונים עוד יותר כאשר נשקול במידה ערכית את השינויים ונבודד את אלה המעידים על חילוף שורשי בלשון הספר, (למעט שינויים שהם בתחום שהמעתיקים מרשים לעצמם לשפץ וללטש את הנוסח), אנו נותרים במקרים בודדים בלבד.

בכל מסכת שבת, עד כה נמצאו 2,411 שינויים בין נוסח כתבי-יד שסקרנו לבין זה שבדפוסים. בסדר גודל כזה לא ניתן לתקן את נוסח הדפוס על ידי הגהות אקראיות מכתבי יד ודפוסים ישנים, כפי שנעשתה עד כה. ממצא זה חייב לעמוד גם בפני כל מי שנעזר ברי"ף כעד נוסח, ורבים וטובים מהמלומדים נכשלו כאשר סמכו על נוסח הדפוסים¹⁸.

נביא כאן כמה דוגמאות המייצגות סוגים שונים של שנויי נוסח, בעיקר ממסכת שבת.

17 לדוגמא, הנוסח של הגאונים של משנה שבת כב:ר "מי שנשרו כליו בדרך", נשמר בהלכות גדולות, ר"ח, ורמב"ם בפירוש למשנה ובהלכות שבת כב:כ. ואכן כך הוא בכ"י אוקספורד. אולם בין עותקי הרי"ף שבאירופה, גם הנאמנים והעתיקים ביותר כמו כ"י פריס 312 שנעתק ע"י ריבב"ן, כבר נהפך ל"מי שנשרו כליו במים", והוא הנוסח שהגיע לדפוסים.

18 כגון בתחילת פרק ב' "כל אילו שאמרו אין מדליקין בהן" מצטט הרי"ף מהתוספתא, כפי שצוין בכתבי היד - וכן בעקבות הרי"ף, גם בעתים ובפיהמ"ש לרמב"ם. כיון שבדפוס לא צוין אלא "תנו רבנן", זה מטעה לחשוב שמצטט מהגמרא. ושוב ברי"ף יא ע"א, "ותניא בתוספתא" הנוסח שבכתבי היד של הרי"ף קרובים יותר לתוספתא, עד שנהיה לה לעד נוסח חשוב. ואילו ברי"ף שבדפוסים וברא"ש הותאם לשון התוספתא לטובת המימרא של ר' אושעיא. הסמוך לפניו כפי שיבואר להלן, המטעה ללומד כאילו הרי"ף מעתיק מהגמרא. בשני המקרים הללו נכשל בעל התוספתא כפשוטה כאשר לא ידע לציין את הרי"ף כעד נוסח מרכזי בתוספתא.

שיבושים מובהקים בדפוס

מלפול מת

במשנה פרק כג: "ומטילין אותו על החול בשביל שימתין". רק בדפוסים נהפך "שימתין" ל"שיצטנן". מכל נוסחאות המשנה¹⁹ גמרא ורי"ף, זהו המקום היחיד שנתחלף לשון משנה זו, פרט לכ"י של התלמוד בבלי אוקספורד 366. סביר יותר לומר שמדובר בטעות קריאה שאירע באקראי לשניהם, מאשר לומר שמדובר בחילוף לשון שורשי במשנה.

סחימת רמונים

דוגמא מפרק כב:

תניא סוחטין בפגיעין ובפרישין ובעוזרדין אבל לא ברמונים [של-בית מנשיא בן מנחם היו סוחטין ברמונים פיר' אבל לא ברמונים] של-בית מנשיא בן מנחם היו סוחטין בחול רמונים ועושין מהן יין ונמצאו הרמונים בני סחיטה בדפוסים הוחסר כל מה שבין הסוגריים, כנראה מחמת הדומות. ולכך הופסד הציון שמדובר בפירוש²⁰.

וכן בפרק ב', הלכות חנוכה, דפוס הרי"ף הם המקור היחיד הגורסים:

טעמיהו דבית שמאי כנגד פרי החג אי נמי כנגד ימים הנכנסין.

זאת בניגוד לכל נוסחאות התלמוד, כל כתבי היד של הרי"ף והרא"ש, שגרסו בסדר הפוך.

שיבושים אלו נשמרו בקפדנות מהדפוס הראשון (קושטא רס"ט) עד לדפוסים האחרונים שבידינו.

שינויים שבמכוון

רוב שינויי הנוסח הם בגדר חילופי לשון, כפי שמצוי בכל השוואת נוסח בין כתבי יד ודפוסים. אולם אין לזלזל בחשיבותם של כל אלה, כיון שלעולם לא נדע מתי יתחדש הסברא התלויה באות אחד או על דיוק לשוני. וכן בכלל, ברצונינו ללמוד מכל הספרים הקדושים בנוסח הקרוב ביותר לנוסח שיצאה מתחת ידיהם הקדושים של גדולי הדורות. מכל מקום מצויים כמות גדולה של שינויים בדפוס שהם מעבר חלופת לשון, אלא הוספות וחסורים המשנים את דברי הרי"ף באופן מהותי ועקרוני.

19 וגם רמב"ם בפירוש המשנה ובהלכות שבת כו:ה. וכן מתוך פירש"י משמע שגרס "שימתין".

20 והושלם בהגהות הב"ח.

נוסח ברכת הברלה

דוגמא פשוטה כיצד שינויי של אות אחת יכול להיות משמעותי, בנוסח התפילה. בנוסח המקורי נמצא נוסח של ברכת ההבדלה כפי שנהוג עד היום בעדות מזרח, ועם שינויי המנהג במשך הדורות, הסתננה לתוך עותקי הרי"ף לשון אחרת של ההבדלה, זו השגורה בפיהם של בני אירופה.

כבר בספרי הגאונים, בסדור רס"ג בהלכות גדולות חלה התפלגות נוסחאות, כאשר יש גורסים "ובין ישראל לגוים ובין יום השביעי", ויש גורסים בהפסקת אתנחתא בהעדר ויו החיבור: "בין ישראל לגוים, בין יום השביעי". כל מעתיק, בהתאם למנהג השגור בפיו, וכן ברי"ף, בסוף פרק יט, בסוף מאמר ארוך על איזמל²¹, תוך כדי שיחה לפי תומו, מוכיח הרי"ף את שיטתו בסיוע לשוני מנוסח ברכת ההבדלה. ברי"ף המצוי²² נמצא הנוסח הנהוג בין בני אירופה:

דקארו אינשי למלאכה מעשה כדאמרינן בין יום השביעי לששת ימי המעשה דהינו²³ מלאכה.

לא מן הנמנע שהמעתיקים תקנו בהתאם לנוסח השגור בפיהם. ואכן כך בכ"י אוקספורד, נמצא הנוסח המצוי עד היום הזה בסידורי עדות המזרחי "ובין". קשה לקבוע בודאות שהנוסח המקורי של הרי"ף נשמרה בכ"י אוקספורד בלבד, וכל היתר תיקנו בהתאם למנהגם. מכל מקום כך הוא הנוסח שנשמר גם ברמב"ם (היל' שבת כט:ג²⁴): "ובין יום השביעי".

וכן אנו רואים אותו תהליך בנוסח ברכת המילה. בכל נוסחאות סדור רס"ג ובסדור ר' שלמה בן נתן: "להכניס כבריתו של אברהם אבינו". וכן העיד בעל העיטור: "בסורא בשתי ישיבות מדקדקים ואומרים להכניס בלא ויו". אך הוא קבע לומר "להכניסו"²⁵.

21 ר' יונתן מלניל בפירושו הביא מאמר זה כאילו אינו מידי הרי"ף עצמו, אלא מאמר של ר' אפרים, תלמיד הרי"ף, שנספח לתוכו. אולם כבר העידו העיטור (במהדורת רמ"י, מט ע"ב) והאשכול (ח"ב עמ' 4), שנספח לרי"ף רק לאחר שהמחבר עצמו שינה את דעתו הראשון שהסתמך על בה"ג, והסכים לדברי תלמידו ר' אפרים, וציוה לתקן את הספרים. ולכן המאמר נמצא בכל עותקי הרי"ף שבידינו ואף העתיקים ביותר. ראה מאמר המאלף על סוגיא זו של ר"י שציפנסקי, רבינו אפרים, תשל"ו, עמ' 115-119.

22 וכן בשני קטעי גניזה (פטרסבורג RNL Evr. II A 441.2; קמברידג' T±S F 14.74) וכ"י מוסקבה 1154, שמקורו, כדמוכח ממאפייני הכתיבה, מספרד מתחילת ימי הראשונים. יש לציין שאחוז קטן מכתבי היד שבגניזה נושאים מאפייני כתיבה וחומר המורים עליהם שהם ממוצא אירופאי. וכך ניתן לומר על שני כתבי יד אלה, שמוצאם מספרד. לכך אינו יוצא דופן שהוא מתיישר עם הנוסח שבעותקים האירופאים.

23 בדפוסים אחרונים: והיינו.

24 במשנה תורה ספר זמנים כ"י אוקספורד 586, המקור המהימן ביותר לספר זמנים, כפי שהוכיח רנ"א רבינוביץ' בהקדמתו לספר זמנים, משנה תורה ע"פ יד פשוטה, בהוצאת מעליות, תשנ"ד.

25 נוסח זה נמצא כבר בתוספתא (ברכות ו:יז), הלכות גדולות, תשובות הגאונים החדשה שבהוצאת מכון

בכ"י אוקספורד של הרי"ף, מופיע נוסח סורא, ואילו בריבב"ן, רא"ש, נוסח הברכה השגורה "להכניסו" כבר נרשם בין עותקי הרי"ף. אותו דבר בנוסח אמירת העומדים בעת המילה. רק כ"י אוקספורד שומר על נוסח העתיק "כשם שנכנס למילה"²⁶, במקום הנוסח המצוי "כשם שנכנס לברית". וכן בסוף ברכת "אשר קידש ידיד", התוספת "למען בריתו אשר שם בבשרינו" היה מוכר לגאונים, והשיבו לא לאמרו²⁷. ולכן איננו בסדורי רס"ג ור' שלמה בן נתן, וברמב"ם. אולם בנוסח האירופאי של הרי"ף התוספת נוספה כבר בכ"י ריבב"ן, ובדפוסים.

נוסח "ברוך המבדיל"

ובאותו ענין, במאמר שבגמרא קנ ע"ב, (באלפס סד ע"א-ב):

אמר ליה ר' אדא²⁸ לרב אשי כי הוינן²⁹ במערבא הוה אמרינן המבדיל בין קדש לחול ועבדינן כל צרכן³⁰ כלומר אינו צריך לומר בין אור לחשך וג' ³¹ אלא [ברוך אתה יי אלהינו מלך העולם] המבדיל בין קודש לחול בלבד:

בעל הלכות גדולות³² עומד על כך במפורש שיש לומר ברכה זו בהזכרת שם ומלכות. אולם בין עותקי התלמוד לא תמיד נעתק "ברוך...העולם". ושמא כל כך מובן מאליו שיש להזכיר שם ומלכות, שלא ראו צורך להעתיקו. או דילמא הגמרא מנוסחת בדיוקנות ואין צורך להזכיר שם ומלכות, כפי שהבין הריטב"א מלשון פירוש רש"י:

והא דאמרי ר' אבא ורב אשי, אמר המבדיל בין קדש לחול מותר במלאכה. פרש"י ז"ל, אמר המבדיל בין קדש לחול, להיכירא בעלמא ללוות את המלך, ועבדינן צורכין. נראה מדבריו ז"ל שאין צריך לומר בזה ברכה בשם ומלכות, אלא כיון דאמר ברוך המבדיל בין קדש לחול בהכי סגי. וכן כתב הרב ישעיה ז"ל. אבל רבינו אלפסי ז"ל כתב שצריך לומר בא"י אמ"ה המבדיל בין קדש לחול.

הריטב"א תלה את שיטתו ברי"ף, כיון שהזכרת שם ומלכות לא מובאת בר"ח, רבו של הרי"ף, וכן איננו בלשון תלמידו הרמב"ם היל' שבת כט:ו. לא נופתע כאשר נגלה בכ"י אוקספורד של הרי"ף, שגם שם איננו, כנאמן לדרכו, כתואם את הר"ח והרמב"ם.

אופק, וברמב"ם היל' מילה (ג:א). וכך נהוג בכל העדות היום.

26 יש נוסחאות של סדור רס"ג שגורסים כן.

27 שו"ת שערי צדק שער ה סימן ד בשם ר' שר שלום. התוספת מופיעה בהלכות גדולות קטע גניזה ובדפוס ראשון.

28 בכ"י אוקספורד בלבד: "רבא".

29 "כי הוינן" - חסר בקטע גניזה.

30 "כל צרכן", כך בכ"י אוקספורד. בקטע גניזה: צריכין. ברא"ש ובדפוס קושטא: צרכין. בדפוס וילנה: צריכין.

31 "וגר" - רק בדפוסים: "כולהו".

32 בהוצאת הילרסהיימר, ירושלים תשל"ב, ח"א עמ' 64. וכן פסקו בשבלי הלקט, מהרי"ל, טור (או"ח רצ"ט) כשם בה"ג (אך לא בשם רבינו).

הלשון המלא, כולל שם ומלכות, הושלם בקטע גניזה³³, ובעותק ריבב"ן, והוא הנוסח שעמד לפני הרשב"א, ואשר הגיע לרא"ש, ובסוף לדפוסים.

בענין מוקצה

במשנה כא:ג נוסח כתבי היד³⁴:

בית הלל אומרים מגביהין מעל השלחן קליפין או עצמות ובית שמאי אומרים מסלק את הטבלה כולה ונוערה.

וכן בר"ח (כאן ולקמן בגמרא קנו ע"א) בית הלל הם המקילים, כפי שמצוי בכתבי יד העתיקים של המשנה³⁵ ובתוספתא. וכך כפשוטו של פירוש הרי"ף בגמרא הסמוכה, לפיו אימרתו של רב נחמן "אין לנו אלא... בית הלל כר' שמעון" אינו בא להפוך את המשנה אלא לפרשה³⁶, שלא הקילו בית הלל אלא בפסולת שהם ראויים למאכל בהמה³⁷. זאת, בניגוד לגירסא של המשנה שהיתה לפני רש"י והתוס' (ד"ה אנו), לפיה ב"ש הם המקילים, מתוך הבנה שרב נחמן, בבואו לקשר בין בית הלל לר' שמעון המקיל במוקצה, בא לסתור את המשנה³⁸. בדפוסים³⁹ של הרי"ף הותאמה הגירסא של המשנה ל"בית שמאי אומרים מעבירין⁴⁰ מעל השולחן", למרות פרשנותו של הרי"ף שבסמוך⁴¹.

בסוף פרק יז, בנוסח המקורי של הרי"ף, נקט בלשון הגמרא שהביאו רבותיו (ר"ח) והמחברים הקדמונים (בה"ג) וז"ל:

33 פריז, אוסף כ"ח A III 106, השייך לכ"י ממנו הגיעו שרידים מ-21 דפים למסכת שבת ועוד ממסכתות עירובין סוכה, תענית וחולין. גם כ"י זה כתוב בסגנון ביוזני המורה שכה"י (או הסופר) ממוצא אירופאי, כנראה ביוזנט.

34 וכן נעתק בספר העיתים סי' קיז.

35 וכן במשנה שבפירוש המשנה לרמב"ם, בכ"י המהימן ביותר - אוקספורד 395. וכן בתוספתא (יז:ד).

36 כך פירש כאן ר' פרחיה, כנראה אליבא דפי' שברי"ף, וראה בתוס' קמג ע"א ד"ה עצמות.

37 וכן ברור שזה ההדגש ברמב"ם היל' שבת (כו:טז).

38 ואכן כך משתמע מהסוגיא בביצה ב,א.

39 לא מצאנו גירסא זו בין כתבי היד העתיקים של הרי"ף. הר"ן ור' יהונתן מלוניל פירש ע"פ נוסח הדפוסים (ב"ש המקילים), ואף שילב בו את פרשנות הרי"ף. אך אין בהכרח ראייה מכאן שזו גירסת הרי"ף לפניו, כיון שמדובר בפירוש למשנה.

40 כתבי היד וגם הדפוסים של הרי"ף נחלקו במילה זו (כפי שנחלקו כתבי היד של המשנה). כ"י אוקספורד, כדרכו, משקף את גירסת הר"ח: מגביהין. וכן בדפוס ראשון, קושטא רס"ט, והיא הגירסא שבתוספתא (יז:ד). "מעבירין" היא גירסא שבמשניות ארץ-ישראליות עתיקות, ובין נוסחאות הרי"ף נמצאת כבר בכ"י מוסקבה 1154, שמקורו כנראה ספרד מתחילת ימי הראשונים. וכנראה הוסכם לגרוס כן בין עותקי אירופה כגון בכ"י של ריבב"ן ודפוסים מאוחרים יותר, וכן ברא"ש.

41 ואכן כך נרשם נוסח המשנה בשם הרי"ף בין נוסחאות המשנה למס' שבת שפירסם א' גולדברג, תשל"ו, וחבל שלא טרח לבדוק בכה"י ואף לא התייחס לפירוש שברי"ף.

דכולי עלמא כסויי קרקעות אם יש להן בית אחיזה אין ואי לא לא, כסויי הכלים
אע"ג דאין להן⁴² בית אחיזה שרי כי פליגי בכלים.

ואילו בדפוסים נוסף כאן משפט שלם:

כי פליגי בן כסויי תנור מר מדמי להו לכסויי קרקעות ומר מדמי להו לכסויין כלים
הלא היא הלישנא אחרינא שבגמרא כאן. ואפשר שנוסף כאן מחמת הקושיא שהעלה
בעל המאור, המגלה סתירה בדברי הרי"ף עצמו. וכנראה שאם בעה"מ הקשה, הנוסח
שבדפוס לא היה לפניו.

חיסורים:

הלל בראש חודש

בפרק ב (יא ע"ב בדפוס), בענין חיוב הלל בראש חודש:

אבל הליל בראש חודש לאו דאוריתא אלא מנהאגא דרבנן הוא ומשום הכי הוא
דלא גמרינן ביה הלילא אלא מדלגין ביה דלוגי.

כך הנוסח בכל כתבי היד העתיקים, וכן העתיק הרא"ש. משמע שמכל מקום יש חיוב
מדרבנן. ואולי כאן צילו של שיטת בה"ג⁴³ לפיה יחיד קורא ומברך על ההלל גם בראש
חודש. הנושא היה שנוי במחלוקת במקורות שלפני הרי"ף, וכן דורו - ריצ"ג האריך
בעניין זה בהלכות הלל שלו, ושתיקתו של הרי"ף תמוה. בדפוסים הושמט התיבה "דרבנן"
ונותר מנהג בעלמא. ונפקא מינה לברכה, כפי שהעיד בעל העיטור בהלכות הלל שבעשרת
הדברות שלו בשם ר' עמרם גאון, שהלל בראש חודש אין מברכים, והטעם "לפי שאין
מברכין על המנהג, וכערבה היא..". כנראה ההשמטה נוסדה כדי להתאים לסוגית תענית
כח ע"ב שהרי"ף מביא בהמשך, שם אכן נאמר "שמע מינה מנהג אבותיהם בידיהם".
ובהתאם לרמב"ם (הל' מגילה וחנוכה ה:ז) שכתב הלל בראש חודש "מנהג ואינה מצוה"
ולפיכך היחיד אינו קורא והציבור אינם מברכים. אך לפי נוסח המקורי "מנהגא דרבנן"
אינו בהכרח שגם דעת הרי"ף כן.

סחיטה לתוך קדירה

בפרק כב (ס ע"ב באלפס) בענין היתור של שמואל לסחוט ענבים לתוך קדירה:

ולפיכך לא מתוקם האי מימרא דשמואל אלא ביום טוב וכן מצינו בעלי הלכות
גדולות ופסוקות שכתבו בהילכות יום טוב ולא כתבו בהילכות שבת.

42 "דאין להן" וכן בה"ג. דפוסים: "דלית בהו". וברא"ש: "דלית להו".

43 הלכות לולב, במהר"י ירושלים תשל"ב, ח"א עמ' 357, וראה באריכות בהערה שם.

כך בכל כה"י שבדקנו, כולל אוקספורד, מוסקבה 1154 וקטע גניזה, וגם בעותק של ריבב"ן. אך בדפוסים הושמט אחד מהם מההפניה של הרי"ף. כנראה סברו המדפיסים ש"הלכות גדולות" ו"הלכות פסוקות" הם ספר אחד, שכן לא הכירו הלכות פסוקות, כיון שנאבדה מאז קדמוני הראשונים ועד לפני שמונים שנה⁴⁴, או מכל סיבה אחרת. ממילא עבר כל המשפט ללשון יחיד:

...וכן מצינו בעל הלכות פסוקות שכתב ביו"ט ולא כתבה בשבת.

הדפוסים לא היו הראשונים לשנות את הנוסח בענין זה, שכן מצינו כבר ברא"ש (כ"י הספרייה הבריטית, שנכתב סמוך לזמנו - שנת קפ"ה).

הוספות שבדפוסים

במחקרנו בכתובי היד גילינו במידה מפתיע את המרחק בין הנוסחאות שבדפוסים, ואף הראשונים שבהם, לבין הנוסח המקורי, במיוחד בקטעי סוגיא שנוספו שם. אין זו תגלית חדשה, שכן כבר עמד על כך מהרש"ל (ים של שלמה בבא קמא ג:א) "והרי"ף והרא"ש לא הביאו כל הסוגיא, ואף שבאלפסי דפוסי נמצא, אל תסמוך עליו... וכולן טעותי" גמורין הס".

שיעור טומאת בגדים

בולט במיוחד המאמר הלמדני הגדול שנספח לפרק ב' משנה ג' בענין שיעור טומאת בגדים. כאן ברור שרבינו המחבר חרג ממטרתו כמקצר התלמוד אליבא דהלכתא. ולכן אין פלא שפרשני הרי"ף הראשונים התעלמו מהמאמר. כעת מתברר שהמאמר כלל לא היה בנוסח המקורי, אלא נספח ממקור חיצוני.

דוגמאות בעניני חנוכה

דוגמא א.

וגם מילים בודדים נוספו בדפוסים שאינם בכל כתבי היד בתחילת הברייתא שבפרק ב' "מאי חנוכה וכו'"

מאי חנוכה דתנו רבנן בעשרים וחמשה בכסליו יומי חנוכה תמניא אינון דלא למיספד בהון [ודלא להתענאה בהון]

התוספת "ודלא להתענות בהון" בודאי אינו במקור הברייתא שבמגילת תענית, כיון ששם כל מקום שכתוב "דלא למיספד בהון" לא מוזכר איסור תענית, כיון שזה מובן מאליה. וכן חסר בכל נוסחאות התלמוד ובה"ג (פרט לקטע גניזה אחד), וכל כתבי היד של הרי"ף, רא"ש ועיטור.

44 מכ"י ששון, פורסם בשנת תשי"א. לפניו היה ידוע רק על התרגום העברי של הספר המכונה "הלכות ראו". שנדפס בוורסאי. תרמ"ו.

דוגמא ב.

ובסיומה של אותה הברייתא: "והדליקו בו שמנה ימים לשנה אחרת קבעום שמונה ימים טובים" נוספו רק בדפוסים התיבות: בהלל ובהודאה. יתכן שאם כי מוכח שרבינו המחבר העתיק את נוסח הברייתא מתוך הלכות גדולות, ראו העורכים לנכון להשלים עליו את לשון התלמוד. וכן במשפט הסמוך אחריו, גם הוא מופיע רק בדפוסים: והלכך מברכינן אניסא כל יומא ויומא מתמניא יומי דחנוכה הואיל ובכל יום ויום היה הנס מתחדש באותו פך של שמן. טרם גילינו המקור למשפט זה, לא בספרות חז"ל ולא בגאונים. ואין להם כל הד וצל בלשון הרמב"ם (מגילה וחנוכה ג:ג⁴⁵).

דוגמא ג.

סמוך לאחר סוגיא זו נמצאת הוספה נוספת, רק בדפוסים, והיא דווקא מתוך לשון בה"ג: והיכא דקא בעי לאדלוקי נר חנוכה ונר שבת ברישא מדליק דחנוכה והדר דשבתא דאי מדליק דשבתא ברישא איתסר ליה לאדלוקי דחנוכה משום דקביל שבתא עליה. משפט זה חסר בכל כה"י וברא"ש. נראה שהועתק מהלכות גדולות, הל' חנוכה⁴⁶. המשפט מובא בעיטור בהפניה: "בהלכות", ובחידושי הרמב"ן בלשון: "אבל ראיתי לבעל הלכות ז"ל שאמר", ובעקבותיו ברשב"א: "עוד כתב הרב בעל ההלכות ז"ל". וברור שכוונתם לבעל הלכות גדולות⁴⁷. ואם כן נראה שלא גרסו כן ברי"ף. וכן בהגה"מ (פרק ד אות ב') וטור (או"ח סי' רס"ג) לא הזכירו שהוא ברי"ף והביאו אותו בשם ה"ג⁴⁸. ולכך אין פלא שהלכה זו איננה במשנה תורה לרמב"ם כלל וכלל.

דוגמא ד.

לא כל ההוספות שבדפוסים הן תוצאות של עריכה מאוחרת בתקופה שאחרי הראשונים. בדוגמא הבאה נראה כיצד כבר בדור הראשון הסמוך אחר הרי"ף כבר נכנסו שינויים, שהופצו בעותקי אירופה, וכבר היו לפני הראשונים שם. בראש דף י ע"ב: אמר רב הונא⁴⁹ הרגיל בנר [חנוכה] היין לו בנים תלמידי חכמים.

הנוסח ללא התוספת "חנוכה", נשמר בין כל העותקים העתיקים מהמזרח: אוקספורד ושלשה עותקים שונים מהגניזה. זאת בהתאם לכל נוסחאות הגמרא שבידינו⁵⁰.

45 וראה שם לשונו "ימי שמחה והלל". קשה לומר שנחבס על לשון "הלל והודאה" שנוסף בסוף הברייתא בנוסח שבדפוסים, שהרי כבר ראינו שיתכן שהרי"ף שלפניו לא גרס כן.

46 במהדורת ירושלים תשל"ב, ח"א עמ' 165-166 שורות 54-57. אלא שהנתינת טעם שכארכעת התיבות האחרונות אינן בנוסחאות ה"ג שלפנינו.

47 כמו בחידושי הרמב"ן כתובות סח ע"א; צו ע"א, וברשב"א בכל מקום.

48 וכן בשלטי גיבורים פקפק אם קטע זה הוא מדברי הרי"ף.

49 כך בכל כתבי היד, עיתים, רא"ש, כל נוסחאות התלמוד ור"ח. ורק בדפוס קושטא: "רב". ויש בכתבי יד של הלכות גדולות שהעתיקו "רב אשי".

50 תודתי למכוז התלמוד השלם.

התיבה הנוספת, המעידה שדווקא נר חנוכה הוא סגולה לבנים ת"ח, הוא פירוש הנוסף על הגמרא מלשון הגאונים, שכן הוא בהלכות גדולות ור"ח, ובהתאם לנושא של הסוגיא הקרובה. אולם פירוש זה קשה לאור האגדה הסמוכה אחריו:

רב הונא הוה רגיל דחליף אפיתחא דבי אבון נגארה חזא דהוה רגילי בשראגי⁵¹
[ובקידוש היום]⁵² אמר [תרי] ⁵³ גברי רברבי נפקי מהכא נפק מיניהו רב חייא בר
אבין ורב אידי בר אבין.

"הרגיל" משתמע תדירות יותר מנר חנוכה בלבד, ויותר שייך לנר בכלל שהוא סימן לאור התורה, או לכל הפחות נר שבת, שהוא ההקשר הרחב של הסוגיא - פרק במה מדליקין⁵⁴.

וכן העיד ר"י ברצלוני בספר העיתים: "הרגיל בנר חנוכה. ואית דגרסי: הרגיל בנר סתמא, והיא נר שבת". ומכיון שסתם לשונו של העיתים הוא הרי"ף, ולא הגמרא, ברור שמעיד על שנוי נוסח ברי"ף. וכן העיד שם שיש נוסחאות שגם במעשה רב הונא שבסמוך גרסו "שרגא" בלשון יחיד, משמע נר חנוכה בלבד.

הלישנא קמא שהציג העיתים עם תוספת הפירוש "חנוכה", אכן מופיע בכתבי יד האירופאים של הרי"ף, גם הקדמונים שבהם כמו סמינר וכ"י ריבב"ן. ואכן נעתקו בין קדמוני אירופה - העיטור והרא"ש.

אך גם כאן הדפוסים לא הניחו את ידיהם מלגעת בטוהר הנוסח המקורי, גם זו של אבותיהם קדמוני אירופה. בדפוס ראשון הושלם המימרא להטיב גם עם פירוש רש"י: "הרגיל בנר של שבת בניו ת"ח". וכן הוסיף שם עניין קידוש היום שבזכותו נשכר דוקא ב"שני" בנים, אחד בזכות נר חנוכה ואחד כנגד נר וקידוש שבת⁵⁵.

והטיבו הדפוסים האחרונים ותיקנו עוד יותר, ושתלוהו לתוך אותה המימרא: "הרגיל בנר חנוכה ושבת הויין לו בנים ת"ח".

הנכנס לבקר את החולה

באלפס ה ע"ב מביא לשון הברייתא (יב ע"ב בגמרא):

תנו רבנן הנכנס לבקר את החולה לא ישב על גבי מטה ולא על גבי כסא ולא על

51 "בשרגאי" כך בכתבי היד ושני קטעי הגניזה, בלשון רבים. לעומת "בשרגא" בדפוסים, בלשון יחיד. ועל כך גם העיד בעל כספר העיתים: "רגילי בשרגא ואית דגרסי בשרגי".

52 "ובקידוש היום" נוסף רק בדפוס ראשון. חסר בכל שאר נוסחאות הרי"ף והתלמוד, ברא"ש ובעיתים.

53 התיבה "תרי" נוסף רק בדפוסים, וחסר בכל נוסחאות התלמוד, ה"ג, רא"ש ועיתים.

54 וכך פירש רש"י שם, ומשמע מלשונו שלא גרס כן בגמרא עצמו. ואכן מצאנו שאין איזכור מפורש של נר שבת בכל נוסחאות הגמרא שבידינו.

55 וזה דלא כדברי התוס' ד"ה ה"ג שסיבת זכיתם בשני בנים היתה בשביל זהירותו של הבעל בנרות נוסף לזהירותה של האשה.

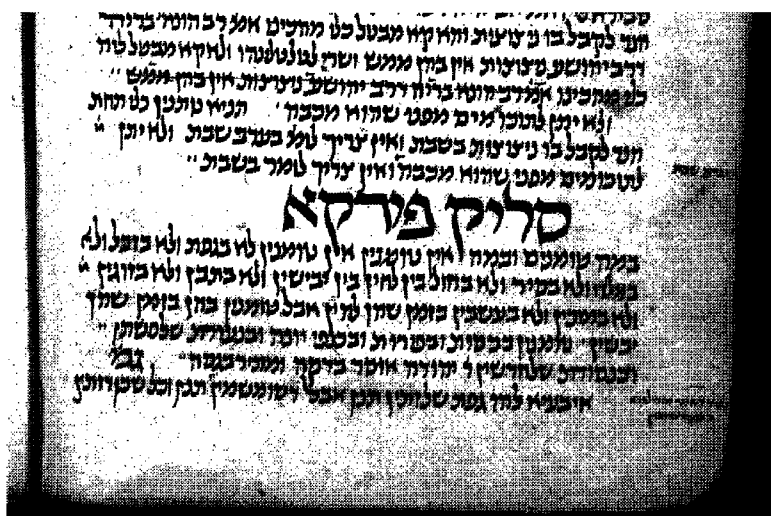
גבי ספסל⁵⁶ [ולא על גבי שרפרף].

הדפוסים אינם המקור הראשון להוסיף כאן "ולא ע"ג שרפרף", שכן הוא ברא"ש, ובכ"י אוקספורד של הרי"ף. ואינו בתלמוד כאן, וגם לא בפירוש ר"ח⁵⁷. ואכן חסר הוא בקטע גניזה ובכ"י סמינר, וכן חסר ברמב"ם היל' אבל (יד:ו) ובתורת האדם לרמב"ן⁵⁸.

גם כיבוי

במאמר שפרסמנו בישראל⁵⁹ 'טיוטות הרמב"ם לפירוש המשנה בכתי"ק', הצגנו את התלבטותו של הרמב"ם בסוגיא של גרם כיבוי, ובמה שינה את מה שכתב בפירושו לפרקים ב' וג' לאור התלבטות זו. הקשינו לדייק מה גרם לרמב"ם לשנות את דעתו בנושא זה, שהשלכותיו רבות הלכה למעשה עוד היום.

והנה מצאנו שגם ברי"ף שאלת גרם כיבוי שבסוף פרק כירה עולה לשני פנים, בין הנוסחאות. וזה לשונו:

ולא יתן לתוכו מים מפני שהוא מכבה: תניא נותנין כלי תחת הנר לקבל ניצוצות בשבת ואין צריך לומר בערב שבת⁶⁰ ולא יתן לתוכו מים מפני שהוא מכבה⁶¹ מערב שבת ואין צריך לומר בשבת [מפני שהוא מקרב כיבוי]:

56 כך בכל כתבי היד. וכן ברמב"ם (אבל יד:ו). בדפוסים הסדר הפוך: ספסל, כסא.

57 ולא נמצא כן אלא בברכות י ע"ב לגבי המתפלל לא יעמוד על כסא ושרפרף.

58 מכל מקום בגלל הופעתו בכ"י אוקספורד יש להתייחס עליו במלוא כובד הראש, ושמה הוא הנוסח המקורי, ורבינו המחבר גזר גזרה-שוה מהלכות תפלה כיון שגם דין ישיבה בפני החולה כיון מקום תפילה, כפי שנאמר בסוף ההלכה "שהשכינה למעלה מראשותיו".

59 ישראל טו (תשס"ה) עמ' טו-ל.

60 יש לציין הנוסח שבדפוס ראשון כאן: במקום "בערב שבת" נמצא שם: ביום טוב.

61 "מפני שהוא מכבה" כלשון ר"ח. משמע מכבה ממש, דאורייתא, ולכן אסור גם ביו"ט. וכן בעיתים סי' קסד. שלשה תיבות אלו חסרות בכ"י סמינר.

התוספת הפרשנית "מפני שהוא מקרב כיבוי", אינה מופיעה באף אחד מכתבי היד שסקרנו, אלא נוסף בדפוסים בלבד. מטרתה להוציא מההסבר שנתינת מים מתחת לנר כדי לכבות את הניצוצות נאסרה כיון שנחשבה כיבוי ממש. נוסח הדפוס דומה לגירסא דינקותא שרשם הרמב"ם בטייטה שלו לפירוש המשנה כאן, וחזר בו וכתב במקומו בנוסח הסופי שמעשה נתינת המים מוגדרת "כאילו כיבה ביד" ⁶². כאן נוסח הדפוס מרכיב על הברייתא את ההסבר של רב אשי בגמרא (מז ע"ב) ⁶³, לפיו דין האיסור שבמשנה חל אפילו על גרימת כיבוי, אע"פ שאין בו כיבוי ממש. אולם הרי"ף עצמו, כפי שמצאנו בכתבי היד, נמנע מלהביא את דברי רב אשי, ולא הכריע כאן בעניין גרם כיבוי. נותרה האפשרות שהמשנה אוסרת רק כיבוי ממש ונותר מקום לרמב"ם לקבוע את דעתו, מבלי לחלוק על הרי"ף.

הזכרת מעין המאורע

יא ע"א באלפס:

ותניא בתוספתא בהדיא כל יום שאין בו [קרבן] מוסף כגון [תעניות ומעמדות] חנוכה ופורים ערבית שחרית ומנחה מתפלל שמונה עשרה ואומר מעין המאורע ואם לא אמר אין מחזירין אותו וכל יום שיש בו [קרבן] מוסף כגון ראש חודש וחולו של-מועד [ערבית] שחרית ומנחה מתפלל שמונה עשרה ואומר קדושת היום בעבודה ואם לא אמר מחזירין אותו

הנוסח שכרוב כה"י של הרי"ף קרוב יותר לנוסח התוספתא. הוספת המילים "קרבן" "תעניות ומעמדות" ו"ערבית" ⁶⁴ נוספו בדפוסים כדי לקרב את לשון התוספתא ללשון מאמר ר' אושעיה שבתלמוד, המובא בסמוך לפניו ברי"ף.

מלשול חרדל

נ ע"ב באלפס שבדפוס נמצא פסק הלכה כשיטת ר"ח, כיאה לרבינו, האוסר את טלטול החרדל כסתם משנה:

ואין מטלטלין את החרדל דקיימא לן בהא כסתם משנה

ובניגוד לברייתא המובאת שם: "תנו רבנן מטלטלין ... ואת החרדל מפני שהוא מאכל

62 כפירוש רש"י שם.

63 וכגירסת ר"ת (תוס' שם ד"ה מפני) הנמצא בתלמודים שבדפוס.

64 כלומר בסיפא, בהקשר לדין "מחזירין אותו" שאינו שייך לערבית כיון שאין חזרת הש"ץ בערבית. מ"מ גרסו כן לא רק בדפוסים אלא גם ברא"ש ושני קטעי גניזה. גם התיבות "קרבן" אינן בנוסחאות התוספתא, אלא חלק מתהליך ההתאמה עם לשון הברייתא שבבבלי. אלה נוספו גם ברא"ש, ושלשה מקטעי הגניזה.

ליונים". אך הרמב"ם (היל' שבת כו:טז) פסק להתיר. מתברר שהרמב"ם אינו חולק על הרי"ף, שכן פסק זה מופיע רק בדפוסים. בלעדו, נותר הרי"ף כדעת בה"ג שהביא את הברייתא להלכה.

מולל ביד

נא ע"א נוסח כתבי היד:

ומולל ואוכל ובלבד שלא ימלול ביד דברי ר' יהודה וחכמים אומרים מולל בראשי אצבעותיו ואוכל ובלבד שלא ימלול בידו הרבה.

כך גם בפירוש ר"ת. משמע שלפי ר' יהודה אסור למלול ביד אפילו מעט⁶⁵, אלא בדפוסים נוספה מילה לדברי ר' יהודה: "שלא ימלול ביד הרבה", כך שאין מחלוקת בעניין הכמות. זאת, בהתאם לדברי רש"י העומד על גירסא זו כפי שמצאה בתוספתא⁶⁶.

מחשיכין על התחום

סד ע"ב באלפס:

תנו רבנן [אין] מחשיכין על התחום להביא בהמה היתה עומדת חוץ לתחום קורא לה והיא באה.

התיבה "אין" ההופכת את ההלכה של הברייתא על פניה, נוספה רק בדפוסים על פי גירסת התוספתא⁶⁷. ואינה בהלכות גדולות, ר"ת, כ"י אוקספורד וגניזה, ריבב"ן, רא"ש ור"ן.

המשך אותה הברייתא:

ומחשיכין על התחום לפקח על עיסקי כלה [להביא לה הדס]

ההדס היא תוספת פרשנית שאינה מלשון הברייתא בכל מקום, ולא מלשון המשנה המקבילה לה (סמוך אחריה). ואולי נוספה בהשפעת הלכות גדולות שהוסיף "להביא לה הדס חלילין ותכשיטין", אלא מידת הקימוץ, במילים ובהוצאת כלה, פגעה רק בדפוסים. ויש לציין, שבאותו קטע, סמוך לפני הברייתא מופיע, רק בדפוסים⁶⁸, משפט של הסבר: "דקתני כל שאני זכאי באמירתו רשאי אני להחשיך עליו מדאחשוכי אחשיך שמור נמי עביד". גם משפט זה מקורו אינו ברי"ף, אלא נמצא במקביל בהלכות גדולות.

65 ואכן כך פירש ר' פרציה, לפי גירסא זו.

66 בדפוס קושטא גרס "הרבה" רק בדברי ר' יהודה. בכ"י ריבב"ן לא גרס "הרבה" לא בדברי ר' יהודה ולא בדברי חכמים.

67 ובתוס' דף קנא. ד"ה אין פירשו גירסא זו.

68 אין צורך לומר, ששתי ההוספות אלו חסרות גם ברא"ש שם (כ").

חילופי לשון

יש שינויי לשון המצויים בדפוסים בלבד, ולא נמצא דוגמתם בכל כתבי יד האלפס.

לשון הרע

באלפס דף יד ע"א, בענין איסור לשון הרע:

נוסח הדפוסים

נוסח הכתבי יד

תאני רב דימי קמיה⁶⁹ דרב ספרא

תאני רב דימי אחוה דרב ספרא

לעולם אל יספר אדם

לעולם אל יספר אדם

בשבתו של חבירו יותר מדאי⁷⁰

בטובתו של-חבירו

שמתוך טובתו בא לידי גנותו⁷¹.

שמתוך טובתו בא לידי רעתו.

ההפכים טובה ורע נהפכו ל-שבח וגנות. מעניין לשון הרמב"ם (הלכות דעות ז:ז) המרכיב את שני הנוסחאות:

אחר החכמה

וכן⁷² המספר בטובת חבירו בפני שונאיו הרי זה אבק לשון הרע שזה גורם להם שיספרו בגנותו.

חז"ח 234567

ג' כוכבים

בסוף פרק ב':

בדפוסים

בכתבי יד

אמר רב אסי⁷³ בר אבון

אמר רבי יוסי בר ר' אבון

משנראו שלשה כוכבים⁷⁴

לא כוכבים גדולים שנראין ביום

ולא כוכבים גדולים שנראין ביום

ולא כוכבים קטנים

ולא [כוכבים⁷⁵] קטנים

שנראין בלילה

שאין נראין אלא בלילה

אלא בינונין

אלא בינונין

69 לא מצאנו כאן "קמיה" בכל נוסחאות הש"ס.

70 "יותר מדאי" נוסף לא רק בדפוסים, אלא גם בשלשה קטעי גניזה. נראה שהוא אשיגרא דלישנא ממגילה יח ע"א: "א"ר יוחנן המספר בשבתו של הקב"ה יותר מדאי וכו'". אבל אינו בכת"י אוקספורד, סמינר, שני קטעי גניזה, ריבב"ן ורא"ש, ולא באף אחד מנוסחאות התלמוד בערכין, שהוא המקור למאמר.

71 כנוסח הדפוסים נעתק בפירוש לאבות פרק א שבמחזור ויטרי סי' תכ"ד, ובסמ"ק מצוה קכד.

72 כך בכה"י המוגהה בחתימת הרמב"ם, אוקספורד 577. בדפוסים: "וכל".

73 "כוכבים" חסר רק בכ"י אוקספורד, וכן חסר ברמב"ם כפי שנביא בסמוך.

74 רק בדפוסים, והוא שיבוש מצוי, במיוחד מהעתקה מכתבי יד אשכנזיים, שם א' מתחלף עם יו'.

75 השלמת ההקדמה בדפוסים בלבד, אינה בכל נוסחאות תלמוד, רא"ש ועיתים.

לשון השלילה הכפולה "שאינן נראין אלא בלילה", המכביד על הקריאה, מדויק הוא, שכן הוא בא להוציא כוכבים שנראים גם ביום וגם בלילה. ואכן כך הוא בכל נוסחאות התלמוד, ר"ח, בכל כת"י הלכות גדולות, רא"ש. וכך נשמר בכת"י של הרי"ף אוקספורד, ריבב"ן וקטע גניזה. אלא בדפוס נחלף ללשון הפשוט יותר: "שנראין בלילה", וכך נשמר בדפוסים, אך גם בעתים וקטע גניזה אחר⁷⁶.

הרמב"ם (ה:ה) העתיק את הנוסח כפי שהוא בכתבי יד:

וכוכבים אלו - לא גדולים הנראים ביום, ולא קטנים שאין נראין אלא בלילה...

מוליאר הגרוף

בתחילת דף יט ע"ב באלפס:

היכי דאמי מולייר הגרוף תאנא מים מבחוץ וגחלים מבפנים:

כך הנוסח בכל כתבי היד, וכן בר"ח, עיתים ורמב"ם בפירוש למשנה: "וסביב האש תעלה מבחוץ וממלאין אותה מים", ואף טרח לשרטט ציור⁷⁷ המציג את תא חיצוני ובו המילה "מים" ובתוכו תא פנימי ובו המילה "גחלים". ורק בדפוסים נהפך המשפט לשינויי משמעותי: "מים מבפנים וגחלים מבחוץ". זאת, בהתאם לנוסח התלמוד שבדפוסים. מכאן שהרמב"ם לא חלק על הרי"ף בעניין זה, אלא תיאר במדויק כדבריו.

ובאותו העמוד:

המיחם שפינהו⁷⁸ ויש בו מים חמין לא יתן לתוכו מים מועטין כד'בשביל⁷⁹ שיחמו אבל נותן הוא לתוכו מים מרובין כדי להפשירן.

כך בכל כתבי היד. ומשמע שההיתר במים מרובין הוא כאשר כוונתו בנתינתם הוא כדי להפשיר את אותם מים חמים, וכן לשון הרמב"ם (הל' שבת כו:ב). ואילו הנוסח שבדפוסים: "מים רבים כדי שיפשירו", משמע גם אם אין כוונתו לכך אלא כמות המים היא המתירה. אם יש בהם "כדי" (כלומר, כשיעור) להפשיר, איגלאי מילתא ממילא שאין כאן מעשה בישול.

שמור לי בתחומך

הזכרנו לעיל את הסוגיא בדף סד ע"א באלפס, "מותר לו לאדם לומר לחבירו שמור לי וכו'. אף יחוס המימרא שבתחילת אותו המאמר, - "אמר רב יהודה אמר שמואל" - הוא יחודי לדפוסים, שכן הוא בכל נוסחאות התלמוד שבידינו (וגם כאן הוא תואם את הנמצא בהלכות גדולות). ואילו בכל כתבי היד של הרי"ף (כולל ריבב"ן), ייחסו את

76 יש לציין הנוסח שבכ"י סמינר המדייק עוד יותר: "שנראין בלילה ואין נראין ביום".

77 הציור שבטייטה שבכ"י קדשו פרסמנו בישורון טו (תשס"ה) עמ' כז.

78 כך בכל כה"י והנוסחאות, כמשנה. דפוסים: שפינה ממנו.

79 בקטע גניזה, כ"י סמינר ורא"ש: "בשביל". וראה בסמוך מה ההפרש ביניהם.

המימרא לרב פפא. זאת קרוב לודאי הנוסח המקורי של הרי"ף, בנאמנות לנוסח שמסר לו רבו ר' חננאל, כפי שנמצא בפירושו.

נוסח המשנה יט:ב בכל מקום "ונוחנין עליה אספלנית". רק בדפוס רי"ף בלבד: "משימין עליה אספלנית". ואין לנו רמז מנין בה חילוף לשון זה.

כמו כן, הלומד בדפוסים יופתע למצוא בפירוש המילה "וילון" (נו ע"ב), שרבינו הזניח את פירוש ר"ח רבו "פרוכת" לטובת פירוש רש"י (שלא היה לפניו) "מסך". אולם בכל כתבי היד (כולל האירופאים) נמצא "פרוכת". אין בידינו הסבר מוצק מדוע רק בדפוסים העדיפו להעתיק מפירוש רש"י. ושמא ראו פירוש זה בר"ן (כדרכו בכל מקום, הפירוש הראשוני הוא מלשון רש"י), וחשבוהו להיות לשון הרי"ף ותקנו על פיו.

נביא דוגמא נוספת של נאמנות למקור שבכ"י אוקספורד וגניזה, בפירוש "מרזב" שבפרק כב. רבינו מביא פירוש סתמי, כדרכו, שאינו אלא פירוש הר"ח. נעמיד את לשון הר"ח במקור הנאמן ביותר הידוע לנו (כ"י וטיקן 128) בהשוואה לדפוסים: אסמן את השינויים שאינם בכ"י אוקספורד בקו תחת.

רי"ף דפוס קושטא \ וילנא (טב ע"א)

כי מרזב זה כשמתעטף⁸⁰ אדם בסדינו

ומקפל שני קצותיה כמין דרך⁸¹ קיפול

ויניחנה⁸² על כתיפו השמאלי

ויחזור ויקפל שאר טלית

שמשולשל בצדו הימין

ויניחנה על כתיפו הימין

ונמצא טליתו מקופלת מכאן ומכאן⁸³

ומשולשל⁸⁴ על כתיפו

ותללו כנגד השדרה ונראה כמרזב

ובענין הזה כישי בבלייתא

ר"ח, רי"ף כ"י אוקספורד

כי מרזב זה כשיתעטף אדם טליתו]

ויקפל שני קצותיה כמין כרך קיפול

ויניחנה על כתיפו השמאלי.

ויחזור ויקפל שאר הטלית

המשולשל בצדו הימין

[ו]יניחנה בכתיפו הימין

נמצאת טליתו מקופלת מהנה ומהנה

ומשולשל על כתיפו

ותללו כנגד השדרה ונראה כמין⁸⁵ מרזב

ובענין זה היה קשר⁸⁶ כושי בבלייתא

80 כשמתעטף, כבר נמצא בכ"י ריבב"ן.

81 החילוף כרך\דרך הוא שינוי משמעותי, וכנראה נגרם על ידי שיעת קריאה. גם הוא כבר נמצא ברי"ף כ"י ריבב"ן, וברא"ש.

82 כבר נמצא בריבב"ן ורא"ש, ונשמר בעקביות בהמשך הפירוש.

83 שינוי זה מלשון הר"ח הוא היחיד שנמצא בכל עותקי הרי"ף, כולל כ"י אוקספורד וגניזה.

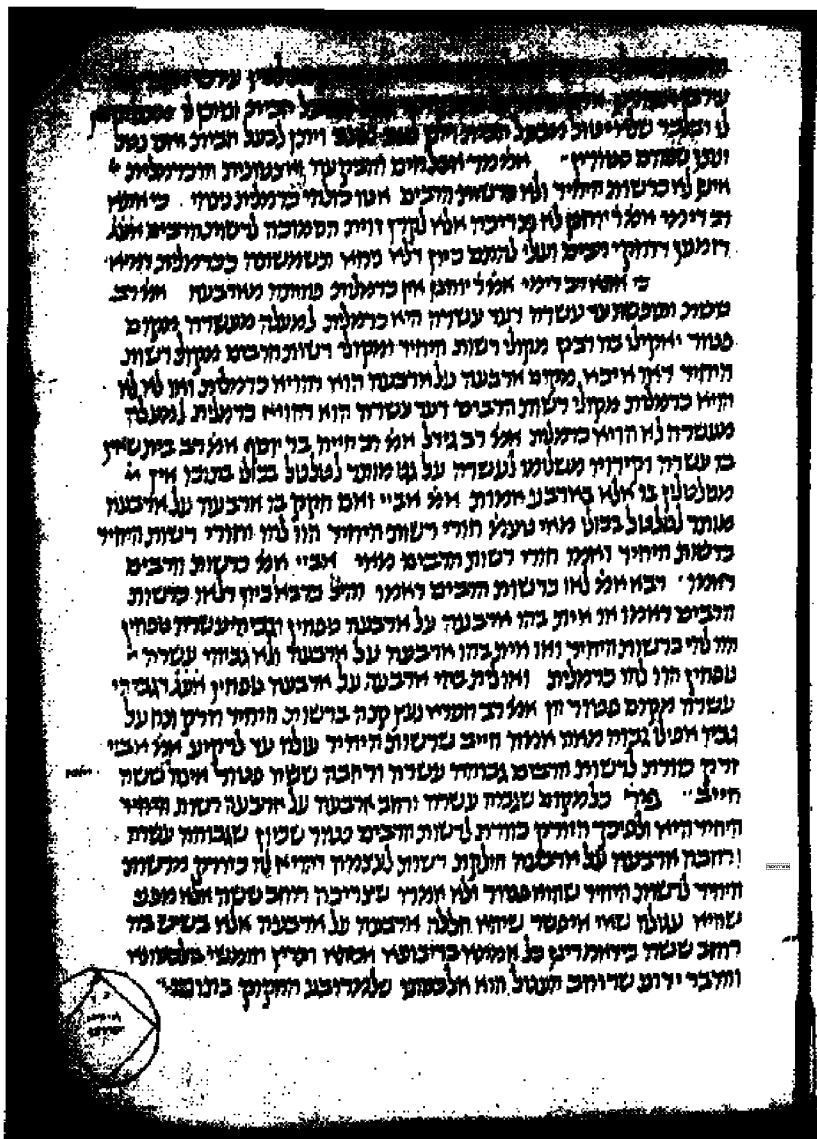
84 וכן ברא"ש.

85 נשמר בקטע גניזה, ריבב"ן ורא"ש.

86 התיבה "קשר". הושמטה כבר בריבב"ן ורא"ש.

מכאן גלוי המידה בה נשמרה גוֹסֵת המקור בכתבי יד מהמזרח. לעומת הדפוסים, שהרבו לשנות גם מרצון (טליתוסדין), וגם מחמת טעות (כרך ודרך).

מעצה שזכינו שהנוסח העתיק גלוי לפנינו, והמרחק בינו לבין הנוסח שבדפוס כה רב, המשך השימוש בספרים המבוססים על הדפוס יכול להיות בגדר "אל תשכן באהליך עולה"⁸⁷.

87 ראה כתובות יט ע"א, על איסור לשהות ספר שאינו מוגה, וראה רא"ש שם (בי"א) הכולל באיסור זה "ספרים המצויים לנו עתה, דאם נמצא טעות בגמ' או בספר מפוסקים יבא להחזיר האסור ולאסור את המותר ולזכות את החייב ולחייב את הזכאי. ואין עולה גדולה מזו".